

Measures of Law Reformation

Mohammad Rahimi (Islamic Azad University of Shiraz, mohammadrahimi6942@gmail.com)

Sarah Zare (Islamic Azad University of Shiraz, sarahzare315@gmail.com)

Vahide Zadeh Bagheri (Islamic Azad University of Yasuj, zad.nahid@gmail.com)

ARTICLE INFO

Article History

Received: 2020/4/25

Accepted: 2020/9/10

Key Words:

measures of law reconsideration,
law reformation,
measure of law reform,
law alteration method,
law reconsideration

ABSTRACT

Though not leading necessarily to order and preventing violations and transgressions of citizens, the laws get together a sense of relative public order and prevent violations of abnormal individuals through regulating and approving rules. Due to the nature of legal rules and raising level of mankind culture and civilization over the course of time, it behooves the laws and rules to be adjusted based on culture and convention of target community. Regarding present ineffectiveness and abandonment of past ratified conventional or legal rules and regulations on the one side and dynamic or community affected legal identities on the other side, reforming the rules is necessary to establish order and facilitate social life. Employing the library method and theoretically, this research seeks to answer the question of which measures can be employed to reform the laws in proportion to dynamics of legal identities. Considering the subject, goal, time and place of researchers, causal, historical, comparative, ethical, and case study measures can be employed to provide the preliminary arrangements of reformation.

معیارهای اصلاح قوانین

محمد رحیمی (دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز (نویسنده مسئول)؛ mohammadrahimi6942@gmail.com)

سارا زارع (دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز؛ sarahzare315@gmail.com)

وحیده زاده باقری (دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج؛ zad.nahid@gmail.com)

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۲۰

چکیده

هرچند قوانین الزاماً باعث ایجاد نظم و جلوگیری از تخلفات و تعدیات اعضای جامعه مدنی نخواهد شد، ولی با تنظیم و تصویب آنها موجبات ایجاد نظم عمومی نسبی و جلوگیری از تخلفات افراد نابهنجار را فراهم می‌آورد. منتها با توجه به ماهیت قواعد حقوقی و ارتقای سطح شعور و فرهنگ بشر در طول زمان ضروری است که قواعد و قوانین حقوقی مطابق فرهنگ و عرف جامعه هدف باشند. از آنجا که ممکن است در گذشته به صورت عرفی و یا قانونی قواعد و مقرراتی تصویب و پذیرفته شده باشند که در حال حاضر ناکارآمد و یا متروکه شده‌اند و همچنین با توجه به اینکه ماهیت‌های حقوقی پویا و تحت تأثیر تغییرات اجتماع هستند، از این‌رو جهت ایجاد نظم و تسهیل زندگی اجتماعی اصلاح قوانین امری ضروری است. در این مقاله به صورت نظری و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به دنبال پاسخگویی به این پرسش هستیم که چه معیارهایی برای اصلاح قوانین جهت پویایی ماهیت‌های حقوقی قابل استفاده می‌باشد. با توجه به موضوع، هدف، زمان و مکان پژوهشگران معیارهای تاریخی، علمی، تطبیقی، اخلاقی و موردی می‌تواند مورد استفاده پژوهشگر قرار گیرد تا مقدمات اصلاح قوانین را فراهم آورد.

واژگان کلیدی:

معیارهای بازنگری قوانین،

اصلاح قوانین،

معیار اصلاح قانون،

نحوه تغییر قانون،

بازنگری قوانین

مقدمه

لازمه اصلاح یک ساختار، بدو شناخت آن ساختار به طور دقیق بوده و از این رو اصلاح و ایجاد قوانین نیز از ابتدا نیازمند اطلاع از فرایند قانون گذاری است. روش های قانون گذاری در کشورهای مختلف گوناگون می باشد؛ اما معمولاً قانون گذاری می تواند از طریق مجلس و یا با توجه به رویه قضایی و یا تلفیقی از این دو باشد. با توجه به اینکه اساساً مجلس قانون گذاری در کشورها به تصویب قوانین می پردازد، می توان آن را مهم ترین منبع قانون به شمار آورد.

قانون اصولاً جهت ایجاد نظم و تسهیل در زندگی اجتماعی افراد وضع می شود. گاه پیش می آید که این وضع قانون ابتدائاً جهت نظم دهی به فرایندهای آینده انجام پذیرد؛ همانند تصویب قانون تجارت الکترونیک ایران قبل از رواج نسبی مبادلات الکترونیکی. همچنین، ممکن است قانون گذار جهت حل مشکلات جاری، اقدام به طرح و تصویب قوانین نماید، مانند تصویب قانون حمایت از آمران به معروف و ناهیان از منکر که به دلیل حمایت از این اشخاص در جامعه صورت گرفت. به همین سبب می توان فلسفه های متعددی برای وضع قوانین قائل بود.

قانون به هر شکل مشروعی که ایجاد شود دارای اعتبار است و تا زمانی که قانونی مبنی بر اصلاح، لغو و یا جایگزینی قواعد موجود وضع نشده باشد، لازم الاجرا بوده و مشمولین جهت رعایت نظم اجتماعی ملزم به اجرای این قواعد می باشند.

در مورد مدت زمان اجرای قواعد و قوانین باید قائل به تفکیک بود. اصل بر این است که قوانین دائمی بوده و دارای ظرف زمانی نمی باشند، اما معمولاً در برخی موارد به دلایل مختلف و گاه بر حسب ضرورت، قانون ممکن است به صورت موقتی به تصویب برسد. برای نمونه، می توان به قانون شورای حل اختلاف به عنوان قانون موقتی اشاره نمود که در سال ۹۴ برای اجرای آزمایشی به مدت سه سال تصویب شد. قوانین موقتی برخلاف قوانین دائمی تا زمانی که مشروعیت قانونی دارند، قطعی و لازم الاجرا می باشند و پس از اتمام مهلت و در صورت عدم تمدید، قدرت اجرایی خود را از دست می دهند.

در رابطه با تغییر قوانین مسئله مهم دیگری که مطرح است، بحث اساسی یا عادی بودن قوانین تصویبی می باشد. قوانین

اساسی معمولاً غیر قابل تغییر بوده و یا به دشواری و با تشریفات خاص قابل تغییر خواهند بود؛ ولی در خصوص قوانین عادی معمولاً این گونه نیستند و در مورد تغییر، اصلاح و لغو آنان قانون گذار تشریفات کمتری پیش بینی کرده است.

قوانین به دو روش عمده تغییر می کنند: روش اول زمانی است که قانون گذار اقدام به قانون گذاری در حیطه ای می کند که پیش تر در همان حیطه قانون وضع نموده است و اشاره ای به قانون سابق نمی کند. روش دوم زمانی است که قانون فعلی را اصلاح می نماید و با اعمال اصلاحاتی مواضع قانونی خود را تغییر می دهد. در این باره می توان به قانون چک مصوب ۱۳۹۷ اشاره نمود که قانون گذار در آن اقدام به اصلاح موادی از قانون سابق از جمله مواد ۴، ۵، ۵ مکرر و... نمود.

بعد از تصویب و اجرای قوانین گاه ممکن است تغییرات زمانی و مکانی و ماهیتی باعث ایجاد اختلافات و یا ابهام هایی شود و یا قانون مجری با مقتضیات زمانی و مکانی فعلی اجتماع تناسب نداشته باشد، از این رو اصلاح قوانین ضروری می نماید؛ زیرا تناسب قوانین با رشد اجتماعی یکی از موضوعات بسیار مهمی است که هیچ گاه نباید از نظر دور بماند و انجام آن هم بر عهده اندیشمندان می باشد (فخر مدرس، ۱۳۵۶، ص ۹).

از این جهت مشخص است که قانون باید با توجه به نیاز اجتماعی اصلاح شود و ابزار تشخیص این نیاز و ایجاد اصلاحات تحقیقات اصلاحی و استفاده از معیارهای مختلفی با توجه به موضوع نیاز اجتماعی جهت این اصلاحات می باشد.

با توجه به هدف، زمان و مکان تحقیق کنندگان؛ معیار اصلاح قوانین متعدد است و محققین جهت نیل به هدف می توانند از معیارهای مختلفی از جمله معیار تاریخی، علمی، تطبیقی، اخلاقی و موردی استفاده نمایند که هر کدام از این معیارها در ادامه تشریح و تبیین می شوند.

۱. معیار تاریخی

تاریخ، بایگانی کامل، دقیق و بامعنایی از موفقیت بشر است. اگر تاریخ، فقط شامل وقایع جدا از هم و تک نگاری های زمان های گذشته نباشد، قادر خواهد بود که ما را در تبیین علل مسائل

رسید. در این معیار محقق می‌تواند با بررسی وضعیت قبل و بعد از تصویب قانون نسبت به تأثیر وضع قوانین بر عواملی بپردازد که موجب تصویب قوانین موقت شده است و نتیجه بگیرد که آیا ادامه این فرایند و دائمی کردن و یا تصویب مجدد موقت آن قانون منطقی و به صلاح می‌باشد یا خیر؟ در این معیار تحقیق می‌تواند به تأثیر اصلاحات قانونی پرداخت.

تحقیق تاریخی به عبارت خلاصه می‌تواند وضع قوانین را علت‌یابی کند و اگر وضع قوانین یادشده را مؤثر و موجه ندانست می‌تواند اسباب اصلاح و لغو قوانین مصوب را فراهم نماید.

از دیگر نمونه‌های قانون‌گذاری تاریخی می‌توان به قانون روابط مؤجر و مستأجر اشاره نمود. در سال ۱۳۵۶ با توجه به سیاست قانون‌گذاری در حمایت از مستأجران و همسو با عرف رایج در جامعه، قانون روابط مؤجر و مستأجر سال ۱۳۵۶ به تصویب رسید که بعد از مدتی در عمل با مشکلاتی مواجه شد و همین امر موجب تصویب ماده واحده مورخ ۱۳۶۲ و سرانجام قانون روابط مؤجر و مستأجر سال ۱۳۷۶، در راستای حمایت از مؤجر شد (عبدی پور فرد، ۱۳۹۶، ص ۲۳۵).

سن مجازات اطفال از دیگر نمونه‌های قانون‌گذاری تاریخی است. پیش‌تر دختران بالای ۹ سال و پسران بالای ۱۵ سال بالغ محسوب شده و مجازات‌های تعزیری بر همین اساس برای آنان اعمال می‌شد، ولی طبق قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، بدون تعیین جنسیت در خصوص مجازات قائل به تفکیک شده و در هر سن متناسب با آن اقدام به مجازات کودکان از طریق اقدامات تأمینی و تربیتی نموده است. قانون‌گذار در مقررات جدید قانون مجازات اسلامی برای اطفال و نوجوانان بالغ ۹ تا ۱۸ سال در جرایم تعزیری باب تازه‌ای گشوده و مسئولیت تدریجی برای آنان قائل شده است (هوشمندی، ۱۳۹۴). همین نوع مجازات آنان نیز نتیجه سیر تاریخی اعمال مجازات‌های سابق و در جهت بهبود وضعیت و حمایت از این قشر جامعه بوده است.

۲. معیار علی

مطالعات علی، سیستم مطالعاتی منظم و مرتبی است که واقعیت‌های جهان را آن‌گونه که هست، شناسایی می‌کند و هدف

اجتماعی زمان‌های گذشته یاری دهد (طالبی دلیر، ۱۳۸۹، ص ۱۱۸).

در این معیار پژوهشگر با مطالعه گذشته در جستجوی مواردی می‌باشد که نیازمند اصلاح بوده و به دنبال این مسئله است که مسائل حقوقی و علل تصویب آنان را توضیح دهد. نکته قابل توجه آن است که وضعیت فعلی چیزی نیست جز اثر وقایعی که در گذشته وقوع پیدا کرده است. با مطالعه تاریخ امکان بررسی تحولات و منشأ آنان ممکن می‌شود منتها باید توجه داشت که جنبه‌های حقوقی مسئله باید مورد بررسی تاریخی قرار گیرد. با بررسی مواردی که نیازمند اصلاح هستند می‌توان ارتباط یا عدم ارتباط این ایرادها را با وقایع گذشته مورد بررسی قرار داد.

تحقیق تاریخی به پژوهشگر کمک می‌نماید که چرایی تصویب قوانین را دریابد همچنین با کمک این تحقیق می‌توان جهت‌گیری قوانین و قواعد را به بررسی گذاشته و سیر تکامل قوانین را بیابد و با فهم مسائل تاریخی توجیحات تصویب قوانین را دریابد، از این‌رو با این تحقیق امکان بررسی علل توجیهی تصویب قوانین در زمان تصویب آنها مشخص می‌شود و همچنین امکان مقایسه آن با وضعیت فعلی و انطباق عوامل توجیه‌کننده با شرایط فعلی نیز فراهم می‌آید.

برای نمونه به دلیل علاقه به کبوترپرانی در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ شمسی و نزدیکی محل زندگی این افراد با فرودگاه‌ها مشکلاتی برای فرودگاه‌های کشور ایجاد شده بود که باعث تصویب قانون تشدید مجازات کبوترپرانی مصوب ۱۳۵۱ شد. طبق این قانون به منظور تأمین حفاظت پرواز هواپیماها هر کس در شعاع چهل کیلومتری فرودگاه‌ها و همچنین در مناطقی که از طرف وزارت جنگ ممنوعه اعلام شد مبادرت به کبوترپرانی نماید به سه سال حبس تأدیبی محکوم می‌شد. اما با توجه به تکامل فرهنگی جامعه، این قانون در حال حاضر ترک شده و اجرا نشده است؛ پس می‌توان با مطالعه تاریخی قضیه به علت تصویب قانون مربوطه پی برد.

خاصیت دیگر تحقیق تاریخی در جایی است که قانونی به صورت موقت به تصویب می‌رسد همانند قانون شورای حل اختلاف که به صورت آزمایشی و برای مدت موقت به تصویب

کرد. اراده و اختیاری که بین مؤجر و مستأجر از اول تا به آخر حاکم بود را دچار تغییرات اساسی کرد. در ابتدای امر مؤجر فقط در انعقاد عقد اجاره اختیار داشت و بعد از آن، در خصوص ملکش فاقد اختیار می‌شد. طبق این طرح ضوابطی پیش‌بینی شده بود که مؤجر ناچار بود طبق این ضوابط و مقررات عمل کند؛ به عبارتی با این قانون بسیاری از قواعد فقهی و اسلامی موجود در قانون مدنی را به هم ریخت. این معیار ادامه پیدا کرد تا در سال ۱۳۲۶ که آیین‌نامه‌ای توسط هیئت دولت وقت تصویب شد که طبق آن ضمن در نظر گرفتن اصول محدودکننده اراده طرفین، تخلیه املاک استیجاری را منوط به پرداخت مستأجر نمود. از آن سال مسئله حق کسب و پیشه بر روابط مؤجر و مستأجر حاکم شد و این سیستم با وجود اینکه دارای مشکلات زیادی بود، ولی پایه‌ای برای تصویب قوانین بعدی شد؛ به‌گونه‌ای که در سال ۱۳۳۹ منتهی به تصویب قانون جدیدی شد که در آن برای نخستین بار حق تقدم در اجاره را برای مستأجر پیش‌بینی نمود (یوسفی صادقلو و نوابی مقدم، ۱۳۹۵، ص ۱۲).

سپس در سال ۱۳۵۶ چون مستأجرانی که سال‌ها در مغازه‌ای مشغول فعالیت بوده و موجبات رونق آن محل را فراهم نموده بودند، به درخواست مؤجر موظف به تخلیه بودند و برای ارزشی که در ملک ایجاد نموده بودند، هیچ مزیتی به آنها داده نمی‌شد، قانون‌گذار به هدف حمایت از مستأجران، قانون روابط مؤجر و مستأجر سال ۱۳۵۶ را تصویب نمود. پس از گذشت چند سال به علت آنکه این قانون باعث شده بود، مؤجران در عمل مالکیت کاملی نسبت به ملک خود نداشتند و به نوعی با اجاره دادن ملک خود دیگر توان بازپس ستاندن آن را نداشتند، مگر با شرایط مقرر قانونی، به همین علت مؤجران تمایل کمتری به اجاره دادن املاک خود پیدا کردند و همین امر موجبات تعطیلی بسیاری از اماکن کسبی فراهم شد. به علت حمایت از مؤجران و رونق اقتصادی، قانون‌گذار مجدداً در سال ۱۳۷۶ اقدام به تصویب قانون روابط مؤجر و مستأجر نمود که طی آن به حمایت از مؤجران پرداخت تا با این هدف مؤجران با امنیت خاطر اقدام به اجاره اماکن تجاری خود نمایند.

از آن فهم طبیعت پدیده و کشف قوانین است که آن پدیده می‌تواند تحت تأثیر آن مورد تبیین یا پیش‌بینی قرار گیرد. علت نوعی رابطه میان دو مفهوم است، یکی علت و دیگری معلول، علت در این رابطه آن چیزی است که سبب پیدایش معلول می‌شود و به آن هستی می‌بخشد (علی، ۱۳۷۲، ص ۵۷).

تجربه و آزمون یکی از ابزارهای شناخت است و به وسیله آن می‌توان به یک رشته قضایای کلی علمی دست یافت؛ قضایایی که مرزهای زمان و مکان را در هم شکسته و در هر زمان و مکان می‌تواند صادق باشند و این قدرت تجربه و آزمون است که ما را در مسائل علمی از گرداب جهل نجات داده و به ساحل حیات بخش علم و یقین رهبری می‌کند (سبحانی، ۱۳۶۱، ص ۱۵).

معیار علی به بررسی رابطه بین دو متغیر پرداخته و محقق در متغیرهای مورد نظر تغییراتی ایجاد می‌نماید و سپس با مشاهده تأثیرات در متغیر می‌پردازد. در این معیار به اثرات قانون مصوب بر رفتارهای انسان و همچنین این رفتارها بر اجتماع پرداخته می‌شود. این معیار بر تجربه و آزمایش توجه دارد. در این معیار با آزمایش متعدد یک قضیه در شرایط کنترل شده به جمع‌آوری نتایج پرداخته می‌شود و سرانجام با نتیجه‌گیری از این داده‌ها اقدام به قبول و یا رد یک حقیقت می‌نمایند. با این معیار تحقیق می‌توان نوع قانونی را که بایستی به تصویب برسد؛ از جمله اساسی یا عادی، دائم یا موقت را مشخص نمود. همچنین، در برخی موارد می‌توان با آزمایش و مشاهده به علت عدم توفیق قوانین مصوب در تحقق اهداف قانونی پرداخت و عللی یافت که اصلاح قانون را ضروری می‌نماید. همچنین، از این معیار تحقیق می‌توان در فرایند اداری رسیدگی‌های قضایی و فعالیت‌های اداری و تأثیر آن بر توجیه اصلاح قوانین بهره جست.

نمونه بارز معیار علی در قانون‌گذاری ایران را می‌توان در قانون روابط مؤجر و مستأجر دید. پیش‌تر روابط مؤجر و مستأجر براساس فتاوی فقها بوده، در سال ۱۳۰۷ که قانون مدنی تصویب شد تقریباً همان فتاوی فقها به صورت قانون در آمده، مدون شده و مورد عمل قرار می‌گیرد. این قانون همچنان ادامه داشت تا در سال ۱۳۲۰ یک مستشار آمریکایی به ایران آمد و طرحی را پیشنهاد داد که اساس روابط مؤجر و مستأجر را به هم ریخت و آن را دگرگون

۳. معیار تطبیقی

با تحولات عظیم و گسترده‌ای که در دهه‌های اخیر در عرصه بین‌المللی و در ابعاد گوناگون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی رخ داد، سرنوشت ملت‌ها به گونه‌ای فزاینده در هم تنیده شد و سطح روابط آنها به نحوی ارتقا یافت که می‌توان روابط بین‌المللی اتباع کشورها را با روابط شهروندان ایالات یک کشور فدرال در چند دهه قبل مقایسه کرد. گسترش روابط ملت‌ها با یکدیگر و بروز مسائل حقوقی جدید در این خصوص، ضرورت آشنایی آنها با حقوق یکدیگر را به حدی رسانده که مطالعه تطبیقی حقوق به یکی از عناصر ضروری مطالعات حقوق تبدیل شد (شهبازی نیا، ۱۳۸۳، ص ۳۴).

معیار تطبیقی مربوط به بررسی قواعد و مقررات دو یا چند مکان با یکدیگر می‌باشد. در این معیار محقق با بررسی قواعد مکان‌های مختلف به دنبال بررسی نارسایی‌های قوانین داخلی و یا ارائه مشابهت‌های قوانین داخلی و دیگر کشورها می‌باشد. به دلیل گسترش روابط سیاسی، اقتصادی و تجاری و تشکیل مفهوم دهکده، در این معیار تحقیق گسترش زیادی پیدا کرده است و جهت تسهیل این روابط ضروری می‌نماید که از این معیار استفاده شده و با رفع معضلات فی ما بین مقررات راه برای تسهیل این روابط فراهم آید. از این رو با بررسی تطبیقی قواعد و قوانین داخلی و قوانین دیگر کشورها و دیگر نظام‌های حقوقی، شرایط بررسی نارسایی‌هایی قوانین مصوب پیش می‌آید و اصلاحات این قوانین را ضروری می‌نماید.

از نمونه‌های اصلاح تطبیقی قوانین، می‌توان به قانون تجارت در مبحث شرکت‌ها پرداخت. قانون تجارت ایران مهم‌ترین مجموعه مدون قوانین مربوط به امور بازرگانی در ایران است که اساس حقوق تجارت ایران را تشکیل می‌دهد. این قانون در سیزدهم اردیبهشت ماه سال ۱۳۱۱ در ششصد ماده توسط مجلس شورای ملی تصویب شد. این قانون بر مبنای قانون تجارت ۱۸۰۷ فرانسه (معروف به کد ناپلئون) ترجمه و تهیه شده است و پس از تصویب این قانون تا کنون دچار اصلاح نشده است. قریب به اتفاق حقوق‌دانان ایرانی قانون یادشده را ناکافی و بیش از اندازه ناقص و مبهم می‌دانند (اسکینی، ۱۳۷۸، ص ۱۵؛ عرفانی، ۱۳۶۵، ص ۴۷۲؛ آخوندی، ۱۳۸۴، ص ۱۳).

نمونه دیگر قانون‌گذاری تطبیقی قانون مدنی می‌باشد. قانون مدنی نیز از قانون مدنی فرانسه اقتباس شده است. با توجه به اینکه در زمان تصویب قانون مدنی، مدون‌ترین قانون مدنی موجود قانون مدنی فرانسه بوده است، پس قانون‌گذار جهت تنقیح قوانین در ایران از قانون مدنی فرانسه الهام گرفته است و گاه در برخی مواد عیناً عبارت قانون مدنی فرانسه بازگردانده شده است و در برخی دیگر آن عبارت با توجه به جامعه ایرانی بومی‌سازی شده است (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ص ۸۸).

افزون بر این می‌توان گفت قانون مدنی ایران جزء نادر قوانین مدنی کشورهای اسلامی است که مستقیماً بر مبنای حقوق اسلامی استوار شده و تنها قانون مدنی است که در آن قواعد فقه امامیه رعایت شده است. در این قانون از مبنای مستحکم فقه امامیه در قالب نوین و منطبق با اسلوب پیشرفته تدوین قوانین بهره گرفته شده است و افزون بر این از حقوق پیشرفته فرانسه و دیگر کشورهای اروپایی نیز استفاده شده است که می‌توان گفت قانون‌گذاران آن به شکل قابل‌تحمینی در این تلفیق موفق بوده‌اند (بهرامی احمدی، ۱۳۸۳، ص ۴۹).

قانون داوری تجاری بین‌المللی مصوب ۱۳۷۶ نمونه قانون دیگر می‌باشد که برگرفته شده از قواعد کمیسیون حقوق تجارت بین‌الملل سازمان ملل متحد یا همان آن‌سیترال بوده و همسوی با رویه جدید داوری‌های تجاری بین‌المللی می‌باشد (رهنما، ۱۳۸۸، ص ۱). این قانون در بیشتر مواد مشابه قانون نمونه آن‌سیترال است.

قانون تجارت الکترونیک نیز از دیگر نمونه‌های قانون‌گذاری تطبیقی است. اگرچه عمر تجارت الکترونیک کوتاه است، اما تصویب این قانون در عرصه گذار از تجارت سنتی به تجارت الکترونیک ضروری بوده است (واثقی و نفری، بی‌تا، ص ۱۰) و به همین جهت در بررسی و تدوین آن، قوانین کشورهای مختلف خصوصاً قوانین مرجع سازمان ملل (UNCITRAL) و اتحادیه اروپا مورد استفاده و مقایسه تطبیقی قرار گرفته‌اند (نوری و نخجوانی، ۱۳۸۲، ص ۹۱).

۴. معیار اخلاقی

اخلاق براساس معنای اصلی و ریشه لغوی اش مربوط به آن دسته از صفاتی می‌شود که در نفس راسخ و تثبیت شده است؛ به طوری که صاحب آن صفت بی‌درنگ کار متناسب و متناظر با آن را انجام می‌دهد؛ ولی در تعریف اصطلاحی، دانشی است که صفات انسانی خوب و بد و رفتارهای متناسب با آنها را معرفی می‌کند و شیوه به دست آوردن صفات خوب و انجام اعمال پسندیده و دوری از صفات بد و کردار ناپسند را نشان می‌دهد. موضوع این علم از جهت نفس، محدود و از لحاظ صفت، گسترده است و در آن چهار عمومیت ملاحظه می‌شود. از آنجایی که این دانش، هم به پیراستن و آراستن نفس می‌پردازد و هم در پی نیکوسازی و زیبا کردن رفتار است، هدف علم اخلاق هم در همین راستا معرفی می‌شود (هدایتی، ۱۳۹۳، ص ۱۲۳).

علم اخلاق و حقوق در زمینه سعادت فرد و جامعه و تأثیرگذاری آنها در موضوع افعال اختیاری مشترک‌اند؛ ولی در مورد ضمانت اجرایی، انگیزه و تغییرپذیری قواعد تفاوت‌هایی دارند (وحدانی فر، ۱۳۹۶، ص ۷۴). در این معیار اصلاحی با توجه به علم اخلاق به بررسی آنچه که قانون باید باشد پرداخته می‌شود (میننی، ۱۳۹۵، ص ۲۸۰).

هدف حقوق ایجاد نظم و سامان بخشیدن به روابط اجتماعی انسان‌ها و احقاق حقوق افراد است؛ از این جهت حقوق با وضع قوانین و مقررات مورد نیاز جامعه اقدام به کنترل رفتارهای انسانی می‌نماید.

حقوق بدون اخلاق و مذهب چیزی بی‌معنا و بی‌خاصیت است و از قدیم حقوق و اخلاق و مذهب با هم رابطه‌ای نزدیک داشته‌اند و پیش از دو قرن اخیر قواعد اخلاق و حقوق با هم مخلوط بوده و مذهب، بر حقوق بسیاری از کشورهای جهان حکومت می‌کرده و امروزه با وجود تمام تلاش‌هایی که برای ممتاز کردن آنها از یکدیگر می‌شود در غالب اوصافی که برای حقوق برشمرده می‌شود اخلاق و مذهب نیز شریک هستند (واعظ زاده خراسانی، ۱۳۸۰، ص ۲۰-۲۱)؛ از این جهت در صورتی که بعد از تصویب قوانین مشخص شود که قانون صادره برخلاف اخلاق می‌باشد، با انجام این‌گونه تحقیقات، مقدمات اصلاح قوانین در آینده فراهم خواهد آمد.

از نمونه‌های قانون‌گذاری اخلاقی، می‌توان به ماده ۳۶۵ قانون مجازات اسلامی اشاره نمود. این ماده بحث اتانازی را عنوان می‌کند. اتانازی نوعی مرگ، مردن، قتل یا کشتن است؛ اما از روی رضایت، عطفوت، ترحم، شفقت، با رضایت و انتخاب خود بیمار با کمک پزشک، از طریق دادن داروهای خاص یا ندادن و قطع دارو و یا با وسایل، ابزارها و تجهیزات پزشکی و استعمال داوریی خاص (جوانمرد، ۱۳۸۸، ص ۱۸۰). در این خصوص نظریات مختلفی در حیطه اخلاق وجود دارد که پیرامون ارزش‌هاست. برخی حد اعلای خوبی‌ها را حیات می‌دانند و معتقدند دیگر خوبی‌ها با وجود حیات و زندگی معنا می‌یابد و بدون زندگی و حیات، هیچ ارزش و خوبی‌ای وجود ندارد و حیات شرط لازم برای تحقق دیگر ارزش‌هاست (همان، ۱۷۵). اسلام نیز که تمام ارزش‌ها را محترم می‌شمارد، اتانازی را به هر شکل، جرم می‌داند و بر همین اساس وظیفه پزشک را صرف نظر از خواسته بیمار، به کارگیری تمام تلاش خود در جهت بهبود و معالجه بیمار می‌داند (رمشی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۶۱). به همین سبب نیز قانون‌گذار ایرانی با وضع ماده ۳۶۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ عامل اتانازی را همچنان همسنگ دیگر قاتلان مستوجب قصاص می‌داند (خسروی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۸۹).

از دیگر مواردی که بر مبنای اخلاق قانون‌گذاری شده است، راجع به سقط جنین است که در مواد ۶۲۲، ۶۲۳ و ۶۲۴ قانون تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده مصوب ۱۳۷۵ عنوان شده است؛ زیرا در جامعه ایرانی، برخلاف برخی کشورهای دارای حقوق کامن‌لا که در آنها سقط جنین نشانه آزادی و شخصیت زن است (شریف‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸)، سقط جنین را مذموم و ناپسند می‌دانند. به همین علت قانون‌گذار آن را جرم انگاری نموده و به همین سبب نیز در ماده واحده قانون سقط درمانی مصوب ۱۳۸۴، شرایطی را اعلام می‌کند که سقط جنین با شرایط خاصی که مطابق با اخلاق نیز می‌باشد، قانونی بوده و واجد عنوان مجرمانه نخواهد بود.

صدور گواهی خلاف واقع طیب نیز از دیگر نمونه‌های قانون‌گذاری اخلاقی است که در ماده ۵۳۹ قانون مجازات اسلامی درج شده است. این جرم را جامعه خلاف شأن شغلی و

است و علی‌القاعده مرجع تعیین سن رشد دادگاه است. ولی به علت عسر و حرج حاصله در مراجعه به دادگاه، در عمل دادگاه‌ها، دفاتر اسناد رسمی، ادارات، بانک‌ها و سایر اشخاص سن ۱۸ سال را اماره رشد می‌دانند (صفایی، ۱۳۶۹، ص ۱۱۵). در توجیه این رویه نیز گاه به ماده واحده راجع به رشد متعاملین مصوب ۱۳۱۸ استناد می‌شود که آن نیز قابل ایراد است. رویه موجود نیز براساس نیازهای اجتماع و ضرورت‌های تعیین سن رشد اتخاذ شده است و نشان از مقاومت حقوق‌دانان و قضات و مسئولان امور در برابر این حذف نسنجیده است. بهترین راه حل اصلاح قانون مدنی و احیا مواد ۱۲۰۹ و ۱۲۱۰ قانون مدنی می‌باشد (صفایی، ۱۳۸۷، ص ۸۱-۸۲).

از دیگر نمونه‌های این نوع اصلاح قوانین می‌توان به اصلاح قوانین در بخش جزایی اشاره نمود. نخستین قانونی که در حوزه حقوق جزایی به تصویب رسید، قانون اصول محاکمات جزایی مصوب ۱۲۹۱ می‌باشد. پس از آن قانون جامع در سال ۱۳۰۴ به نام قانون کیفر همگانی یا قانون مجازات عمومی به تصویب رسید. این قانون به نحو آزمایشی اجرا شد و پس از چند سال تغییرات جزئی داشت تا اینکه در سال ۱۳۵۲ اصلاح شد و به قانون مجازات عمومی اصلاحی مصوب سال ۱۳۵۲ معروف شد. در سال ۱۳۶۱ بود که قانون راجع به مجازات اسلامی تصویب شد. این قانون تنها به بخش کلیات می‌پرداخت و در واقع اصول کلی و تعریف مجازات‌ها را بیان می‌کرد و در آن به بحث حدود، دیات و قصاص پرداخته نشد.

همچنین، در سال ۱۳۶۱ دو قانون دیگر به نام قانون حدود و قصاص و قانون دیات تصویب شد. در واقع قانون راجع به مجازات اسلامی به اضافه قانون حدود و قصاص و قانون دیات جایگزین قانون مجازات عمومی سابق شد. پس از اینکه قانون اصول محاکمات جزایی، قانون حدود و قصاص، قانون دیات و قانون راجع به مجازات اسلامی تصویب شدند، تنها یک خلأ احساس می‌شد و آن قانونی پیرامون جرائم تعزیری بود تا اینکه در سال ۱۳۶۲ قانون‌گذار قانون تعزیرات را به تصویب رساند. در ادامه مشکلاتی که در عمل به وجود آمد، زمینه‌ساز این شد که قانون‌گذار در سال ۱۳۷۰ سه قانون راجع به مجازات اسلامی، حدود و

حرفه‌ای پزشکی می‌داند؛ زیرا یکی از شایع‌ترین دلایلی که ممکن است پزشک مبادرت به صدور گواهی خلاف واقع نماید، برای معافیت از خدمت در ادارات دولتی یا نظام وظیفه و یا حضور در محاکم و مراجع قضایی است و این عمل ممکن است باعث ورود خسارت به دولت یا اشخاص حقیقی یا حقوقی و اخلال در امور جامعه شود (عباسی، ۱۳۸۶، ص ۱۴۴).

۵. معیار موردی

مطالعه موردی یک کاوش تجربی است که از منابع و شواهد چندگانه برای بررسی یک پدیده موجود در زمینه واقعی‌اش و در شرایطی استفاده می‌کند که مرز بین پدیده و زمینه آن به وضوح روشن نیست (بین، ۱۳۷۶، ص ۲۰). با استفاده از این معیار می‌توان کل یک واقعیت را فهمید. تحقیق موردی، واقعیت را در کنه آن بررسی می‌کند، به اعماق دست می‌یابد و به مطالعات ژرف‌انگر می‌پردازد (ساروخانی، ۱۳۷۳، ص ۳۰۱-۳۰۲).

در این نوع تحقیق به چپستی قانون حاضر پرداخته می‌شود. به عبارتی پژوهشگر در زمینه‌ای خاص تمام موارد قابل بررسی و آنچه که هست و آنچه که باید باشد را بررسی و تجزیه و تحلیل می‌کند. در معیار موردی، در خصوص یک قانون، از جهات مختلف از جمله صلاحیت قانون‌گذاری تا ارتباطاتش با دیگر قوانین و مشکلات آن، مورد بررسی قرار می‌گیرد تا دلایل توجیه اصلاح قانون کشف شود. در این معیار معمولاً با بررسی آرای قضایی صادره از محاکم، دیوان عالی کشور، نظریات مشورتی صادره از مراجع ذیربط و دکتترین حقوق‌کاستی‌ها قانون حاضر علت‌یابی شده و همین علت‌یابی زمینه اصلاح قانون را فراهم می‌آورد.

در این معیار، پژوهشگر با توجه به مقتضیات روز، قوانین فعلی را مورد بررسی قرار می‌دهد و کاستی‌های آن را کشف کرده و با ارائه پیشنهادهایی شرایط اصلاح قوانین را فراهم آورد.

برای مثال سن رشد از کاستی‌های قانون فعلی است. در اصلاح قانون مدنی در سال ۱۳۶۱ ماده ۱۲۰۹ قانون مدنی که سن رشد را ۱۸ سال اعلام کرده بود، از سوی کمیسیون قضایی مجلس حذف شد و سرانجام در سال ۱۳۷۰ این حذف به تأیید مجلس رسید. در حال حاضر قانون مدنی راجع به سن رشد مسکوت

از قدیمی ترین معیارهایی که مورد استفاده بشر در تحقیقات علمی بوده است معیار تاریخی می باشد. در این معیار پژوهشگر با مطالعه دقیق گذشته قانون و علل و دلایل تصویب قانون بررسی می کند که آیا اهداف قانون گذاری حاصل شده است یا خیر و آیا قانون نیازمند اصلاح است یا خیر. به عبارتی معیار تاریخی، وضع قوانین را علت یابی می کند و اگر وضع و تصویب قانون را مؤثر ندانست، راهکارهایی را جهت اصلاح به صورت تصویب قوانین جدید یا لغو قوانین قبلی ارائه می نماید.

شناخت ساختار بعضی از قوانین به بررسی ارتباط منظم بین تصویب قوانین و تغییرات حقوقی در اجتماع منوط است. توسط این معیار ارتباط بین وضع قوانین و رفتارهای انسان ها در اجتماع مورد بررسی قرار گرفته و اگر مشخص شود که وضع برخی از قوانین باعث رفتارهای نا بهنجار اجتماع می شود، با توسل به این معیار می توان لغو قانون و یا تصویب قوانین مکمل و جدید را به مراجع مربوطه پیشنهاد داد.

استفاده از تجربه های دیگران از گذشته هم در علم اخلاق و هم در تعلیمات دینی مورد پذیرش علماء و مذهبی ها قرار گرفته و با این مقدمه مشخص است که می توان از تجربه های دیگر ملت ها و مذاهب جهت اصلاح قوانین بهره جست. از این جهت در معیار تطبیقی با بررسی قواعد و قوانین موجود با قواعد و قوانین دیگر کشورها و مذاهب و یا دیگر مکان ها در حالتی که عرف های متغیری در یک جامعه وجود دارد می توان به دنبال بررسی نارسایی های قوانین داخلی بوده و با تطبیق مشابهت ها و تفاوت های قوانین داخلی با قوانین دیگر کشورها شرایط اصلاح مقررات را فراهم آورد؛ زیرا با تبدیل جامعه بین المللی به دهکده جهانی و ارتباطات ملل و دولت ها در ابعاد مختلف، اصلاح قوانین ناکارآمد و همچنین تطبیق قوانین با نظم بین المللی شرایط ایجاد زندگی بهتر را برای مردم یک کشور فراهم می آورد. از این جهت با بررسی تطبیقی نیز می توان کاستی های قوانین سابق را کشف نمود و راهکارهای اصلاح این قوانین را ارائه داد.

بسیاری از اندیشمندان معتقدند که حقوق بدون اخلاق و مذهب امر بی خاصیتی است. از این جهت این دو علم از گذشته تاکنون ارتباطات فراوانی با یکدیگر داشته اند. به همین دلیل برای

قصاص و دیات را در هم ادغام کند و با عنوان قانون مجازات اسلامی در چهار کتاب تنظیم کرد (شامبیاتی، ۱۳۷۴، ص ۵۸). در بحث تعزیرات، قانون تعزیرات مصوب سال ۱۳۶۲ همچنان ادامه پیدا کرد تا اینکه در سال ۱۳۷۵ قانون تعزیرات جدید تصویب شد (صادقی، ۱۳۸۴، ص ۱۷) و به عنوان کتاب پنجم به قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰ اضافه شد. این وضعیت ادامه داشت تا اینکه در سال ۱۳۸۸ قانون جرائم رایانه ای تصویب شد. این قانون هم براساس مصوبه خود، به عنوان فصلی از تعزیرات به آخر کتاب پنجم یعنی کتاب تعزیرات اضافه شد. به جهت اشکالات موجود در قانون مصوب سال ۱۳۷۰، سرانجام در سال ۱۳۹۲ قانون مجازات اسلامی در چهار کتاب کلیات، دیات، حدود و قصاص به تصویب رسید. از جمله تحولاتی که در بخش کلیات قانون مجازات مصوب سال ۱۳۹۲ اتفاق افتاد، می توان به بحث تعلیق صدور حکم، بحث مراقبت الکترونیکی، بحث آزادی مراقبتی و جایگزین های حبس اشاره نمود که بسیاری از این تغییرات در نظام حقوق جزای ایران سابقه نداشت.

همچنین، در این بخش بحث مسئولیت کیفری اطفال و نوجوانان تحول ویژه ای داشته است که می توان گفت به طور کلی تغییرات عمده ای در این رویکرد اتفاق افتاد؛ به عنوان مثال، سن اطفال طبقه بندی شد، نهاد درجه بندی در قانون پیش بینی شد. اکنون در بخش جزایی دو قانون موجود است، یکی قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲ و دیگری قانون تعزیرات مصوب سال ۱۳۷۵ است که هم اکنون لازم الاجراست.

نتیجه گیری

معیارهای تحقیق دیگر علوم با رعایت مقتضیات علم حقوق در تحقیقات حقوقی نیز به کار گرفته می شوند و جهت اصلاح قوانین نیز به فراخور موضوع، مکان و زمان تحقیق می توان معیارهای مختلفی را به کار برد. برای شناخت ساختارهای قوانین معیارهای مختلفی موجود است که با توسل به این معیارها می توان ابعاد مختلف یک قانون را بررسی نموده و سپس با کشف نواقص و یا قواعد متروکه مقدمات اصلاح قانون را فراهم آورد.

زمان و مکان تحقیق می‌تواند یک یا چند معیار را انتخاب و با بررسی ابعاد مختلف یک قانون کاستی‌های آن را کشف نماید و با ارائه پیشنهادهایی شرایط اصلاح قانون را فراهم آورد. پژوهشگر با استفاده از معیارهای مختلف می‌تواند ابعاد مختلف قانون را بررسی نماید؛ زیرا این معیارها با یکدیگر همپوشانی دارند و چه بسا تحقق یکی از معیارها منوط به استفاده از معیارهای دیگر باشد. برای مثال، تا محقق از گذشته و تاریخ قانون‌گذاری و اسناد و مدارک موجود آگاه نباشد نمی‌تواند با مطالعه موردی ابعاد مختلف یک معیار را بررسی نماید؛ از این جهت مطالعه تاریخی مقدمه و بخشی از تحقیق موردی محسوب می‌شود.

از آنجا که تحقیقات بسیاری توسط سازمان‌ها و دانشگاه‌ها و افراد صورت می‌پذیرد که می‌تواند به مجلس و دولت کمک نماید تا قوانین و قواعد مؤثرتری طرح و تصویب نمایند، پیشنهاد می‌شود که با وضع قوانین شرایط و سازوکارهای تسهیل ارائه و طرح با حفظ حقوق مادی و معنوی محققین فراهم آید تا با استفاده از تلاش‌های محققان اجتماع و با صرف هزینه‌های کمتر شرایط اصلاح قوانین فراهم آید.

اصلاح بسیاری از قوانینی که بدون رعایت قواعد اخلاقی تصویب شده‌اند، بررسی اخلاقی وضعیت اهمیت می‌یابد؛ زیرا گاه قوانینی به تصویب می‌رسند که به جهت عدم توجه به بعد اخلاقی مسئله، آن قانون در جامعه ناکارآمد بوده و اصلاحش دارای ضرورت می‌باشد. به همین جهت در قواعد حقوقی که بدون رعایت اخلاقیات به تصویب رسیده‌اند با مطالعه اخلاقی قضیه و کشف ارتباط بین مفهوم اخلاقی و رفتارهای مردم می‌توان شرایط اصلاح قوانینی که اخلاق را مدنظر قرار نداده‌اند، را فراهم نمود.

سازمانی شدن تحقیقات و گسترش علوم در دانشگاه‌ها باعث شده که از طرف دولت و یا دانشگاه‌ها و یا با پیشنهاد موضوعی توسط استادان در دانشگاه‌ها مطالعات موردی به شدت گسترش یابد. در این تحقیقات محققان یک قانون خاص را به صورت موردی و در تمامی ابعادی که برای آن تصور می‌کنند، مورد کنکاش قرار می‌دهند تا چستی قانون و زمینه‌های خاص آن را از جوانب مختلف و تأثیر آن قانون بر دیگر قوانین و متقابلاً تأثیر دیگر قوانین بر این قانون را مورد بررسی قرار دهند. در این معیار پژوهشگر با توجه به مقتضیات روز، یک قانون را مورد تحقیق و بررسی قرار می‌دهد و اگر کاستی‌ای در آن کشف نمود شرایط و موارد اصلاح قانون را با ارائه پیشنهادهاتی فراهم می‌نماید.

از این‌رو جهت اصلاح قوانین، محقق با توجه به موضوع،

منابع

۱. آخوندی، رضا (۱۳۸۴)، عاملیت تجاری در حقوق ایران و فرانسه، تهران: میزان.
۲. اسکینی، ربیعا (۱۳۷۸)، حقوق تجارت (کلیات)، تهران: سمت.
۳. بهرامی احمدی، حمید (۱۳۸۳)، «تاریخچه تدوین قانون مدنی»، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق، ش ۲، ص ۳۴-۵۱.
۴. جوانمرد، بهروز (۱۳۸۸)، «مفهوم اتانازی و بررسی آن از دیدگاه فقه، حقوق و اخلاق»، فصلنامه حقوق پزشکی، سال سوم، ش ۸، ص ۱۷۵-۲۰۶.
۵. خسروی، کاظم؛ رضا دانشور ثانی و عبدالرضا اصغری (۱۳۹۷)، «واکاوی ماده ۳۶۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ (اتانازی) از منظر فقه اسلامی»، آموزه‌های حقوق کیفری، ش ۱۵، ص ۱۸۹-۲۱۶.
۶. رمشی، مهدیه؛ لیلا مهربانی راد و معصومه تاج‌الدینی (۱۳۹۶)، «بررسی اتانازی در فقه، حقوق و اخلاق»، تحقیقات جدید در علوم انسانی، ش ۲۲، ص ۶۱-۷۶.
۷. رهنما، علی (۱۳۸۸)، «تحلیل و بررسی تطبیقی قانون دآوری تجاری بین‌المللی ایران با اسناد بین‌المللی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران.
۸. ساروخانی، باقر (۱۳۷۳)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ج ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۹. سبحانی، جعفر (۱۳۶۱)، «روش تجربی و دانشمندان اسلام»، (درس‌هایی از مکتب اسلام)، سال ۲۲، ش ۳، ص ۱۵-۲۰.
۱۰. شامبیاتی، هوشنگ (۱۳۷۴)، حقوق کیفری اختصاصی، چاپ دوم، تهران: ویستار.
۱۱. شریف‌نیا، محمدحسن؛ معصومه احمد نژاد؛ عباس روغنجی رودسری و فریدون الهی چورنی (۱۳۹۸)، «بررسی جنین و سقط جنین در فقه و نظام حقوقی کامن‌لا»، ششمین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، تهران: مؤسسه پژوهشی مدیریت مدبر.
https://www.civilica.com/Paper-IICMO06-IICMO06_096.html
۱۲. شهبازی نیا، مرتضی (۱۳۸۳)، «جایگاه حقوق تطبیقی و ضرورت بازنگری در آموزش آن»، پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ش ۳۴، ص ۱۲۵-۱۵۰.
۱۳. صادقی، محمدهادی (۱۳۸۴)، جرایم علیه اشخاص، چاپ هشتم، تهران: نشر میزان.
۱۴. صفایی، سیدحسین (۱۳۶۹)، «شرح و نقدی بر ماده ۱۲۱۰ اصلاحی قانون مدنی مصوب ۱۳۶۱»، نشریه دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش ۲۵، ص ۱۰۴-۱۲۵.
۱۵. صفایی، سیدحسین (۱۳۸۷)، دوره مقدماتی حقوق مدنی، جلد اول، تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۱۶. طالبی دلیر، مریم (۱۳۸۹)، «روش تحقیق تاریخی»، کتاب ماه علوم اجتماعی، ش ۲۷، ص ۱۱۸-۱۳۴.
۱۷. عباسی، محمود (۱۳۸۶)، «مسئولیت ناشی از صدور گواهی خلاف واقع پزشک»، فصلنامه حقوق پزشکی، سال اول، ش ۲، ص ۱۴۳-۱۶۸.
۱۸. عبدی پور فرد، ابراهیم (۱۳۹۶)، مباحثی تحلیلی از حقوق تجارت (اوراق تجاری، بورس و اوراق بهادار، حق کسب یا پیشه یا تجارت)، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۹. عرفانی، محمود (۱۳۶۵)، حقوق تجارت، جلد ۳، تهران: جهاد دانشگاهی.
۲۰. علیی، محمد ولی (۱۳۷۲)، «مدل‌های علی در حوزه روش تحقیق»، فصلنامه مصباح، ش ۸، ص ۵۵-۸۶.
۲۱. فخر مدرس، سپهبد (۱۳۵۶)، «اصلاح قانون»، مهنه‌نامه قضایی، ش ۱۴۱، ص ۷-۱۷.
۲۲. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۵)، مقدمه علم حقوق و مطالعه نظام حقوقی ایران، تهران: شرکت سهامی انتشار.

۲۳. میننی، اس. آر (۱۳۹۵)، روش‌شناسی تحقیق در حقوق، ناظمی، نازآفرین، تهران: میزان.
۲۴. نوری، محمدعلی و رضا نخجوانی (۱۳۸۲)، حقوق تجارت الکترونیکی، چاپ اول، تهران: گنج دانش.
۲۵. هدایتی، محمد (۱۳۹۳)، «علم اخلاق: تعریف، موضوع و هدف»، مجله پژوهش‌های اخلاقی، ش ۱۶، ص ۱۲۳-۱۴۲.
۲۶. هوشمندی، حسین (۱۳۹۴)، «بررسی و تحلیل آماره عدم مسئولیت کیفری اطفال»، (دومین همایش ملی عدالت، اخلاق، فقه و حقوق، میبد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد میبد)
https://www.civilica.com/Paper-MAYBODLAW02-MAYBODLAW02_407.html
۲۷. واثقی، پیام و کاوه نفری (بی‌تا)، «نقد و بررسی قانون تجارت الکترونیک جمهوری اسلامی ایران»
<http://ce.sharif.edu/courses/94-95/2/ce467-1/resources/root/IR-IT-LAWS/IR-eCommerce%20Law.pdf>
۲۸. واعظ زاده خراسانی، محمد (۱۳۸۰)، «کلیاتی در تاریخ فقه»، مجله مطالعات اسلامی، ش ۵۱ و ۵۲، ص ۳-۳۵.
۲۹. وحدانی فر، هادی (۱۳۹۶)، «واکاوی اخلاق اسلامی در مقایسه با برخی علوم انسانی»، مجله بصیرت و تربیت اسلامی، ش ۴۱، ص ۵۷-۷۹.
۳۰. یوسفی صادق‌قلو، احمد و زینب نوابی مقدم (۱۳۹۵)، «بررسی تطبیقی روابط مؤجر و مستأجر در اماکن تجاری میان حقوق ایران و فرانسه»، (تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری (دانشنامه حقوق و سیاست))، دوره ۱۲، ش ۲۸، ص ۱۱-۲۶.
۳۱. بین، رابرت (۱۳۷۶)، تحقیق موردی، علی پارسائیان و سیدمحمد اعرابی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.